

”Gudsfruktan, dygd och ära och ett anständigt lefverne och upförande”

– adlig ideologi i svenska fideikommissbrev 1686–1810

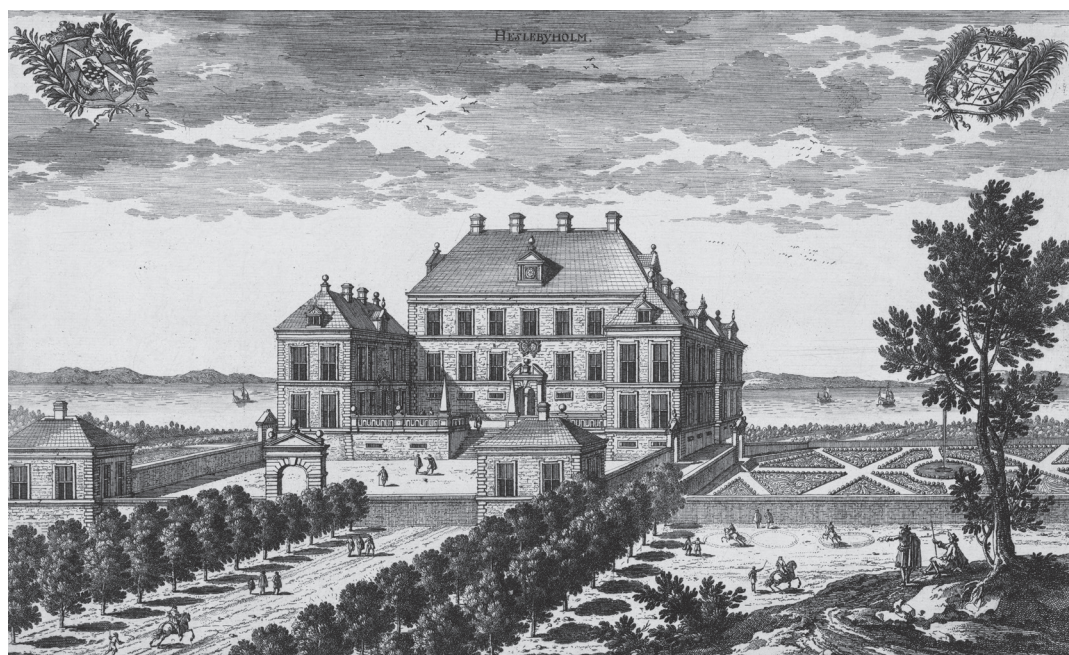
Brita Planck

När Sven Liljencrantz i sitt testamente 1796 gjorde godsens Heby och Hesselbyholm till fideikommiss för sina ättlingar motiverade han det på följande sätt:¹

min förnämsta afsikt och ändamål med denna fideikommiss författning går derpå ut; at upmuntra och understödja sådane af mine efterkommande närmare eller fjärrare skyldemän, som älska Guds

fruktan och dygd som vinlägga sig att blifva och vara kunnoge ädelsinte, idoge, redlige och nyttige medlemmar i samhället, men icke gudlöse, fåkunne, list och lättjefulla samt vanartade skamfläckar.²

Till första fideikommissarie utsåg han sonen Johan Ludvig Liljencrantz och godsens skulle ”oafbrutet beständigt” nyttjas av dennes ättlingar. Nu blev det inte så. Sonen Johan dog

Hasselbyholm blev fideikommiss två gånger. Först 1747 av Christina Piper till dotterdottern Eva Bielke. 1779 flyttades fideikommisset till Björnstorp i Skåne och Hesselbyholm såldes till Sven Liljencrantz som 1796 gjorde det till fideikommiss för sonen Johan. Foto: *Suecia antiqua et hodierna*.

barnlös ett år efter fadern och fideikommissen lottades (enligt fideikommissbrevets bestämmelser) ut bland tre av stiftarens brorsöner.

Det svenska fideikommissinstitutet är en parentes i historien; det var i princip bara under 1700-talet det var tillåtet att stifta fideikommiss. I testamentesstadgan av 1686 slogs fast att det var tillåtet att inrätta fideikommiss "Til sin Families Heder och Conservation" och 1810 förbjöds stiftandet av nya jordfideikommiss.³ Under perioden 1686–1810 stiftades ca 300 fideikommiss och de var framförallt en adlig företeelse.⁴ Inspirerade av europeisk lagstiftning infördes alltså ett arvsbruk som bröt tvärt mot det som rått i Sverige sedan medeltiden. Drivkraften var att genom primogenitur hålla ihop egendomen och därmed garantera sin ätts fortbestånd.

Det svenska fideikommissinstitutets införande sammanfaller med ett samhälle och en adel under omvälvning. Krigen hade gått hårt åt den gamla adeln och den växande byråkratin krävde en allt större ämbetsmannakår. Genom reduktionen hade också adeln som grupp blivit av med hälften av sitt jordinnehav. Ett resultat av förändringarna blev att den tidigare patriarkaliska, traditionella, bördaristokratiska och antimerkantila adelsideologin gick mot en förändrad syn på individen, meritokrati och kommersiella verksamheter (Englund 2002). I stor utsträckning var det den här nya gruppen som stiftade fideikommiss.

I artikeln kommer jag att belysa vilka ideal och föreställningar som artikuleras i de urkunder som ligger till grund för fideikommissen, de så kallade fideikommissbreven. För att sätta in dessa i ett sammanhang inleder jag med en bakgrund till fideikommissinstitutet i Sverige, en diskussion kring vilka stiftarna var samt en presentation av källorna, det vill säga fideikommissbreven. Dessa urkunder varierar i omfattning, men den centrala delen är successionsordningen, det vill säga hur fideikommisset ska överlätas till kommande generationer. I artikeln diskuteras hur successionsordningen utformades samt hur

det också kan finnas funderingar kring hur de som inte fick ta del av fideikommisset skulle kompenseras.

Huvudsakligt fokus kommer att dock ligga på de villkor som stiftarna satte upp för de framtida fideikommissarierna. Många fideikommissstiftare verkar helt enkelt ha oroat sig för fideikommissets och ättens fortlevnad. Precis som Sven Liljencrantz i det inledande citatet ville de på olika sätt försäkra sig om att de efterkommande var "kunnoge, ädelsinte, idoge, redlige och nyttige medlemmar i samhället" och inte "vanartade skamfläckar". För att förvissa sig om detta formulerades olika villkor. Dessa villkor ger oss en ögonblicksbild av i vilken tankevärld stiftarna befann sig. Villkoren uttrycker ideal och föreställningar och gör det möjligt att rekonstruera stiftarnas idésystem. Kort sagt: vilket slags ideologi framträder i fideikommissbreven?

De svenska fideikommissens historia

Fideikommiss, från latin *fideicommissum* ("anförtrott gods" av fides "tro", "tillit" och *commissum* "anförtrott", "överlämnat"), går tillbaka till romersk rätt och var en populär juridisk institution under antiken. Kortfattat innebar det att egendom testamenterades med villkor att det skulle övergå på liknade sätt i nästa generation. En modern synonym till fideikommiss skulle kunna vara flerledstestamente, där testamentesskrivaren inte bara bestämmer hur egendomen ska fördelas bland de egna barnen utan också hur egendomen ska fördelas i kommande släktled.

Det moderna fideikommisset brukar härledas till majoraten i det feodala Spanien och spreds över Europa under 1500-talet (Iuul 1934:32f, Sabeau, Teuscher & Mathieu 2007:11). Fideikommisset – där de vertikala släktbanden och det enskilda ägandet betonas över andra släktrelationer och fördelning av arv till alla arvingar – sammanfaller med en större förändring i synen på släkt, arv och egendom som ägde rum under perioden (Goody 1976, Sabeau, Teuscher & Mathieu

2007, Winberg 1985). Grovt generaliserat skulle det kunna beskrivas som att man gick från en bred syn på släktskap och en kollektivistisk syn på ägande till en vertikal syn på släktskap och ett mer individualiserat ägande. Ett viktigt led i processen var att kvinnors egendom kom under allt större kontroll, eftersom det främst var genom döttrars arv som jord kunde övergå till en annan ätt (Spring 1993, Ågren 2009).

Forskningen kring det svenska fideikommissinstitutets uppkomst är enig om att tankegodset kom till Sverige i samband med de stora krigerna på kontinenten (Bédouire 2000:70, Bergman 1918:96, Jägerskiöld 1963:66, Modéer 1984:149f, Trolle Önnersförs 2010:155f). De svenska härförarna hade inte bara med sig allsköns dyrbarheter hem, utan också nya idéer. Som det första svenska fideikommisset brukar man räkna Herman Wrangels testamente från 1643 (Bergman 1918:99). Ytterligare testamenten med fideikommissliknande regler följde, men det var först 1682 som frågan om fideikommiss kom att ställas på sin spets genom arvtvisten om de Königsmarckska fideikommissen (Bergman 1918:20ff, 102ff, Modéer 1984:150ff, Jägerskiöld 1963:66ff). Fältmarskalken Hans Kristoffer von Königsmarck hade genom en framgångsrik militär plundringskarriär lyckats skapa en omfattande förmögenhet som han med fideikommissrätt testamenterat till sina söner. Den som klandrade testamentet var svärdottern Maria Kristina Wrangel som menade att hennes giftorätt inte beaktades. Hon förlorade målet då rätten gick på linjen att eftersom egendomen var av avlingenatur, det vill säga förvärvat och inte ärvd, så hade testator rätt att förordna med den som han ville.

Den Königsmarckska tvisten gav upphov till en ny testamenteslag 1686. I denna tydliggjordes rätten att bilda fideikommiss. En viktig begränsning var dock att fideikommiss enbart kunde bildas av förvärvat jord, men inte ärvd. En följd av detta är att några av de största fideikommissegendomarna i Sverige grundades på köpmannaförmögenheter, som

de Piperska fideikommissen (Högestad, Sturefors, Ängsö m.fl.) och de Silfersköldska fideikommissen (Koberg m.fl.) som stiftades av grosshandlaren Niklas Sahlgren. Rättigheten att stifta fideikommiss stadfästes sedan i 1734 års lag. Att Erik Lovisin, den ledande juristen bakom 1686 års testamentesstadga, såg fideikommiss som något för framtiden belyses av att han själv 1693 lät stifta fideikommisset Brandalsund.

På 1750-talet tycks fideikommissväsendet ha varit helt etablerat i Sverige. Det visas inte minst av att det vid riksdagen 1752 lades fram ett förslag om att fideikommiss skulle vara obligatoriskt vid adlande (Landahl 1911:322ff). Ett annat exempel är att den löjtnant som 1756 avslöjade kungaparets försök till statskupp belönades med ett adelskap och 200 000 riksdaler för att kunna köpa ett fideikommiss, (Gälared 1756). Fallet är i det närmaste unikt då fideikommissstiftandet i Sverige varit en helt privaträttslig företeelse. Att ge fideikommiss som belöning var ytterst sällsynt och det krävdes inget godkännande från myndigheterna att stifta ett fideikommiss.⁵ Dock lät många fideikommissstiftare för säkerhets skull registrera sina urkunder hos hovrätterna eller såg till att få kungligt bifall.

År 1810 förbjöds stiftandet av nya jordfideikommiss, också detta i linje med utvecklingen i övriga Europa. Anledningen var såväl ekonomisk som ideologisk. Genom reformer 1789 och 1809 hade jorden kapitaliserats och man ville undvika att ytterligare jord försvann från jordmarknaden. De befintliga fideikommissen fanns dock kvar och avvecklingen blev en ovanligt lång historia i Sverige (Bergman & Dackling 2023). Först 1963 stiftades en lag om avveckling.

Fideikommiss var således en parentes i Sveriges historia, men företeelsen belyser hur en allt rikare och mäktigare adel försökte formera sig enligt europeiskt mönster. I forskningsprojektet *Att konservera godsen vid släkten: Fideikommiss i Sverige under 400 år* avser vi att analysera fideikommissens tillkomst, förvaltning och avveckling i Sverige,

Diagram 1: Antal stiftade fideikommiss över tid.

Källa: Databasen Sveriges Herrgårdar, www.svenskaherrgardar.se.

ca 1643–2020.⁶ Fideikommissen, deras innehavare samt källhänvisningar finns förtecknade i databasen *Sveriges herrgårdar*.⁷

Adel och ideologi

Fideikommissföreteelsen ses inte sällan som en exklusivt adlig företeelse. En överblick över dagens få kvarvarande fideikommiss liksom en genomgång av Nils Segerstråles *Svenska fideikommiss* (1981) styrker antagandet. Att utgå från dagens fideikommiss samt de av Segerstråle förtecknade ger dock en viss snedvridning, eftersom de dels representerar de fideikommiss som överlevt flera generationer, dels inte visar förändringar i fideikommissariernas ståndstillhörighet. En närmare titt på stiftarnas ståndstillhörighet visar att det inte är ovanligt att fideikommiss med en ofrälse stiftare senare fått adliga fideikommissarier. En övergång åt andra hållet, det vill säga från adligt till ofrälse innehav är ovanligare, vilket speglar att successionsordningen nästan undantagslöst gick längs manslinjen.⁸ I de fall där kvinnor tilläts bli fideikommissarier var det inte ovanligt att det fanns krav på att hon då måste gifta sig adligt.

En genomgång av vilka som stiftade fideikommiss visar att fideikommissen inledningsvis faktiskt var en exklusivt adlig företeelse, men efter det att fideikommissinstitutet bekräftats i lagen 1734 kom lågadeln och de nyadlade att dominera (Bedoire 2000:71, *Sveriges herrgårdar*). Omkring 20 % av fideikommissen stiftades av ofrälse, då framför allt av förmögna köpmän, som till exempel Niclas Sahlgren (Gåsevadholm 1760) och Simon Bernard Hebbe (Tynnelsö 1800). Som tidigare nämnts är förklaringen till detta regelverket kring fideikommiss, att dessa ju enbart fick stiftas av avlingejord och inte ärvd jord. Det var således *förmögenheten* snarare än adelskapet som utgjorde förutsättningen för att kunna stifta ett fideikommiss. Det skulle därför kunna argumenteras för att fideikommissstiftande snarare var en företeelse för en *elit*, än ett adelsfenomen.

Det står dock klart att de ofrälse fideikommissstiftarna under 1700-talet i de flesta fall hade stora beröringspunkter med adeln. Visserligen lär Niclas Sahlgren ha sagt ”Hellre den förste i sitt stånd än den siste i ett annat” när han erbjöds och avböjde ett adelskap, men

båda hans döttrar gifte sig adligt. Flera av de ofrälse köpmän som stiftade fideikommiss blev senare själva adlade eller så blev deras barn adlade.⁹ Den fideikommissstiftande eliten kan således sägas vara en ständsoverskridande men adelsdominerad grupp som förenades genom att de framgångsrikt skapat egna förmögenheter som de kunnat investera i jord.

Inom forskningen kring adlig ideologi och identitet lyfts ofta det särskiljande elementet fram som centralt. Peter Englund (2002) visar till exempel i sin studie av 1600-talets adelsideologi betydelsen av ståndsfunktionalitet för den tidiga 1600-talsadeln. Ståndsfunktionalitet ska förstås som en syn att stånden var en oupplöslig enhet och gränserna dem emellan skulle bevakas och respekteras (Englund 2002:120). I sina studier av 1800-talets adel betonar såväl Göran Norrby (2005) som Angela Rundqvist (1989) också adelskapets särskiljande som mest betydelsefullt för den adliga identiteten. Både det tidiga 1600-talets som 1800-talets adel utmärker sig således för sitt avståndstagande mot andra grupper. Men hur var det med adeln under den tid där det var tillåtet att stifta fideikommiss?

Under senare delen av 1600-talet och 1700-talet tycks gränsen mellan adelsståndet och ofrälse ha blivit mer otydlig. Det fanns fortfarande en gammal och bördsstolt adel och adelskapet förpliktigade fortfarande till att ta till svärd i krig, men den kraftigt växande statsadministrationen ställde lika stora krav på att dra på ämbetskåpan. För att fylla leden, både efter de adelsmän som dog i krig och det ständigt ökande behovet av ämbetsmän, var nyadlingen omfattande under såväl 1600- som 1700-talet. Likaså belönades framgångsrika köpmän och industriidkare med adelskap, vilket förde in kapitalistiska idéer och intressen i adeln. Synen på kommersiella verksamheter och andra sysslor än ämbetsmannens och krigarens blev således alltmer positiv, i synnerhet under 1700-talet (Ilmakunnas 2012:349). Adelsmän kunde ägna sig åt borgerliga verksamheter och ofrälse kunde åtnjuta samma

privilegier som adelsmän. Även den politiska situationen i Sverige under 1700-talet medverkade till öppenheten. Frihetstidens partiväsande bidrog till att minska uppdelningen mellan ny och gammal adel och ledde till ett ökat samarbete med ofrälse i sekreta utskottet (Ilmakunnas 2012:16).

1700-talets adelsideologi tycks således ha varit mer öppen än den var under det tidiga 1600-talet och 1800-talet. Öppenheten ska inte överdrivas, bördsstoltheten var nog så framträdande. Samtidigt fanns ett tydligt meritokratiskt drag. Kanske var detta särskilt utmärkande inom den grupp som stiftade fideikommiss, egen framgång var som sagt en förutsättning för att över huvud taget kunna stifta ett fideikommiss.

Förutom ståndsfunktionalitet identifierar Peter Englund (2002) ytterligare fyra element i ideologin hos adeln i det tidiga 1600-talet. Ideologin var patriarkalisk, traditionalistisk, antimerkantil och bördsaristokratisk. Mot slutet av århundradet var ideologin fortfarande patriarkalisk och traditionalistisk, men nu snarare promerkantil – kommersiell verksamhet hade blivit en etablerad adlig verksamhet. Ideologin var inte heller lika utpräglat bördsaristokratisk utan hade fått tydliga meritokratiska inslag (Englund 2002:221f).

Begreppen patriarkalisk, meritokratisk och bördsaristokratisk ger en intressant utgångspunkt för studiet av ideologi i fideikommissbrev. Det patriarkaliska kan sägas finnas inbyggt i själva fideikommissstrukturen, där fideikommissarien ges en roll som överordnad sina syskon. Likaså går det att argumentera för att meritokratisk finns inbyggt i regelverket kring fideikommiss, eftersom dessa endast fick stiftas på förvärvat jord. Fideikommissstiftarna hade således i många fall tagit sig till sin position på grund av duglighet.

Bördsaristokratisk skulle kunna ses som ett mer problematiskt begrepp när man diskuterar den visserligen ofta adliga men kanske inte alltid anrika gruppen som stiftade

fideikommiss. Börsaristokratisk definierar Peter Englund som ”det är ståndet som definierar människan och inte tvärtom” (Englund 2002:121). Det vill säga att anorna i sig ger adelsmannen hans särställning, inte de personliga meriterna. För fideikommissstiftarna var det ju tvärtom de egna framgångarna som gjorde det möjligt att köpa jord och därmed stifta fideikommiss. Samtidigt uppvisar många av fideikommissstiftarna en tydlig börsstolthet, som tar sig uttryck i de villkor de formulerar i fideikommissbrevet.

För den som med duglighet nått dithän att ett adelskap och en förmögenhet förvärvats och förmögenheten hade investerats i fastigheter, var inte tanken om ett stamgods långt borta. Helst skulle detta förses med en passande byggnad, som på olika sätt markerade den nya statusen (Bedoire 2000:74f, Steinrud 2019:79). Stamgodset, säkerligen med inspiration såväl från kontinenten som de på svensk mark inrättade greve- och friherredömena, blev en del av elitens ideologi, men stötte på patrull i mötet med svenska lagar kring jord och arv. Det mest värdefulla man kunde äga var jord och den viktigaste formen för överföring av egendom var arv. Jord omfattades därför av en stark börsrätt, vilket innebar att alla släktingar till en innehavare av en bit jord i varierande grad kunde göra anspråk på den. Christer Winberg (1985:88f) har till exempel visat hur släktingar många generationer senare kunde dyka upp och klandra tidigare arvskiften. Ärvd jord var således aldrig att betrakta som enskild egendom.

I Sverige ärvde dessutom alla barn, såväl söner som döttrar men sönerna ärvde dubbelt så mycket som döttrarna. Makars egendom hölls isär (även om mannen förvaldade hustruns andel) och om den ena parten i ett barnlöst äktenskap dog gick dennas arvslott tillbaka till släkten. Det gjorde att jord inte ansamlades i godsmassor utan att dess sammansättning ständigt förändrades. Svensk lagstiftning gjorde det alltså svårt för den som inte förlänats ett grevskap att inrätta ett

ärftligt stamgods. Fideikommiss blev helt enkelt lösningen att runda lagarna för den som ville grunda ett sådant.

Men fideikommiss, där jord ansamlades i en av tidigare generation utsedd individs händer, förde med sig nya bryderier. Primogenitur är en riskabel historia. Vad skulle hända om det inte fanns någon äldste son som kunde ta över fideikommisset? Det var inte alla förunnat att få en son, och om han väl dök upp var dödligheten hög. Och om man välsignades med fler barn? Vad skulle då hända med de syskon som tidigare varit garanterade ett arv, men nu genom fideikommisskonstruktionen blev utan? Och skulle änkan till den förre fideikommissarien ställas på bar backe när den nye trädde in? Och inte minst: vad skulle hända om den äldste sonen trots allt visade sig vara gudlös, fåkunnig, lättjefull och en skamfläck? Allt detta var frågor som oroade fideikommissstiftarna, och som de försökte förebygga genom mer eller mindre utförliga instruktioner i sina stiftarurkunder, de så kallade fideikommissbrevet.

Fideikommissbrev som källa

Fideikommissbrev kan beskrivas som performativa testamenten, genom att de utser en viss egendom till fideikommiss och därmed gör att egendomen undantas från de vanliga arvsreglerna.¹⁰ Men eftersom fideikommiss i Sverige har varit en rent privaträttslig institution har det aldrig funnits någon egentlig mall för hur fideikommissbrev skulle formuleras. Det gör dem till en utmärkt källa till tankemönster och ideologi under den karolinska tiden, frihetstiden och gustavianska tiden.

År 1914 tillsattes en utredning med målet att inleda en avveckling av de befintliga fideikommissen. En del i utredningen var en inventering av fideikommissen, och som ett led i detta begärdes avskrifter av fideikommissbrev in. Tack vare utredningen samt den uppföljande utredningen 1952 finns 157 fideikommissbrev i avskrift samlade på Riksarkivet.¹¹ Avskrifter är naturligtvis alltid vanskliga, men eftersom

avskrifterna i det här fallet är genomförda på myndighetsuppdrag och av betrodda personer är förhoppningsvis överensstämmelsen med originalen god. Språk och stavning är dock ofta moderniserad i avskrifterna.

I utredningens arkiv finns emellertid enbart de fideikommiss som fortfarande var verk-samma 1914 och även bland dessa saknas en del. Att hitta ytterligare fideikommissbrev är således en viktig del i forskningsprojektet.¹² Utöver utredningarna 1914 och 1952 kan fideikommissbrev finnas med i bouppteckningen efter fideikommissstiftaren. I skrivande stund har 29 fideikommissbrev hittats den vägen. Enstaka fideikommissbrev har hittats återgivna i böcker om specifika fideikommiss eller lokaliserats i godsarkiv.

Några centrala delar behövs dock för att göra ett testamente till ett fideikommissbrev. Utöver formuleringar om att stiftaren agerade av fri vilja och en försäkran om att egendomen var köpt – vilket krävdes för alla testamenten – måste det finnas en uttalad successionsordning för hur fideikommisset ska vandra vidare genom generationerna. Det ska också finnas en klausul om att egendomen inte får säljas eller belånas.

I många fall innehåller fideikommissbreven något slags motivering till varför stiftaren har valt att göra ett fideikommiss. Oftast kretsar motiveringarna kring en önskan att hålla ihop egendomen för att garantera att åtminstone en ättling i varje generation kunde leva ståndsmässigt.

När Frans Jennings 1753 stiftade fideikommisset Skånelaholm lyckades han få med såväl stolthet över egna framgångar som omsorg om barnen och rikets bästa:

Som den allvisa försynen icke allenast välsignat mig med många barn och livsarvingar utan ock rikligen bekrönt min här i livstiden använda möda med gods och timlig förmögenhet, vilket säkerligen icke skett utan afvsikt och ändamål, så har jag icke alldeles kunnat ur akt lämna den ej mindre naturliga än med Sveriges lag enliga omtanken huruledes mina arfvingar och efterkommande, om icke alle-

sammans dock åtminstone någon af dem, måtte, såvida mänskliga anstalter härtill bidraga kunna, alltförment förblifva i sådan förmögenhet som till min familjs anständiga upprätthållande fordras, eftersom ock fäderneslandets välgång till en del därunder beror, att de adliga familjerna icke varda genom arvskapens jämna delning emellan många barn i alla sina grenar utarmade och vanmäktiga.¹³

Frans Jennings är en typisk representant för den maktelit som stiftade fideikommiss i mitten av 1700-talet. Han tillhörde en brittisk adelsfamilj, hade invandrat till Sverige i frihetstidens början och introducerades på Riddarhuset 1742. Genom sin järnexport till framförallt Storbritannien blev han oerhört förmögen och valde alltså att omsätta en del av sina investeringar i ett fideikommiss. Intentionen i urkunden är tydlig: adelns roll är att styra Sverige och om den utarmas genom arvskiften innebär det elände, inte bara för individen utan även för riket.

Enstaka fideikommissbrev är mycket kortfattade och innehåller enbart de centrala delarna, det vill säga vad som ingår i fideikommisset och successionsordningen. Andra är betydligt mer utförliga och kan innehålla till exempel mer eller mindre detaljerade instruktioner för hur eventuell änka och syskon (i vissa fall fler släktingar) ska kompenseras. Fideikommissbreven kan också ställa olika typer av krav på den tillträdande fideikommissarien, för att denne skulle få tillträda. I några fall är det tydligt att stiftaren vill gå förbi de lagenliga arvtagarna och i den situationen väljer att stifta fideikommiss. Ett känt sådant fall är Fredrik Trolle, som stiftade fideikommiss till sina döttrar och en sonson, men uteslöt sonen Arvid, med motiveringen att han dels hade ett stort modersarv att vänta, dels hade slagit sig in på den borgerliga banan att bli historiker.¹⁴

Några fideikommissbrev har uppdaterats och skrivits om. Det kan handla om att stiftaren har köpt in mer jord som ska in i fideikommisset, eller att stiftaren vill förtydliga något. Det kan också handla om förändrade

föresättningar. Ett exempel är Runsa, där stiftaren Catharina von Schoting i sitt första fideikommissbrev 1753 utsåg makens brorson Teodor Ankarcrona till universalarvinge.¹⁵ Sedan dennes hustru dött barnlös ändrades testamentet och Teodors bror blev den nye fideikommissarien.

Eftersom fideikommissbrev inte är utformade efter en mall påminner i synnerhet de mer utförliga av dem om privata brev. Som sådana befinner de sig i den intressanta skärningspunkten mellan det strukturella och det individuella. Brevet behöver således kontextualiseras, inte enbart i sin historiska tid utan också i sin individuella tillkomst. Det vill säga varje fideikommissstiftare agerar inom en kulturell kontext men har också högst individuella skäl för sitt handlande. Det är först när dessa individuella skäl har identifierats som det generella framträder (Planck & Steinrud 2017:469ff).

Kortfattat innebär det att det inte räcker att enbart läsa fideikommissbrev, utan dessa behöver kompletteras med kortare biografiska undersökningar av stiftarna. Detta underlättas avsevärt av att stiftarna oftast är adliga och därmed finns förtecknade med korta biografier i Gustaf Elgenstiernas *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*. Där saknas dock i stor utsträckning mer privata detaljer, vilket gör att ytterligare källor kan behöva undersökas. Trots att fideikommissbrev i sig utgör ett enhetligt källmaterial krävs således en källpluralistisk metod för att komma åt tankemönster och ideologi (Myrdal 2007). Som exempel kan nämnas det ovannämnda fideikommisset Runsa. Catharina Schoting gav ingen motivering till sin ändring av universalarvinge, utan en förklaring fås först efter det att såväl Elgenstierna som ett biografiskt verk konsulterats (Horn 1928).

Successionsordning och kompensationer till änka och/eller syskon

Successionsordningen, det vill säga hur fideikommisset ska förmedlas i kommande generationer, är den mest centrala delen av

fideikommissbrevet. Det är genom den ättens fortlevnad vid fideikommisset etableras. Det är också ofta den mest omfattande delen av fideikommissbrevet och i många fall tycks stiftarna ha strävat efter att genom utförliga instruktioner förutse olika scenarier. De detaljerade instruktionerna har dock i flera fall haft motsatt verkan, och har i stället gett upphov till rättsliga tvister om tolkningarna.

Nästan undantagslöst utsågs den äldste sonen till fideikommissarie, precis som i fallet Hesselbyholm i inledningen. Men Hesselbyholm är också ett bra exempel på den inbyggda problematiken i reglerad arvsföljd. Sonen Johan var stiftaren Sven Liljencrantz enda barn. Han var dessutom sjuklig och förväntades inte leva länge. Därför stipulerades att om han dog barnlös skulle fideikommisset lottas ut bland de tre äldsta av Svens brorsöner.¹⁶ Om Johan hade fått leva och fått barn skulle däremot successionsordningen hanterats enligt följande:

Efter min son tillfalla fideikommisset, enär han flere barn efter sig lemnat, tvenne hans manliga eller qvinliga äkta bröstarfvingar, först manliga son efter son och i brist deraf döttrar och deras först manliga och sedan qvinliga arvingar alt efter närheten och förstfödsloretten¹⁷

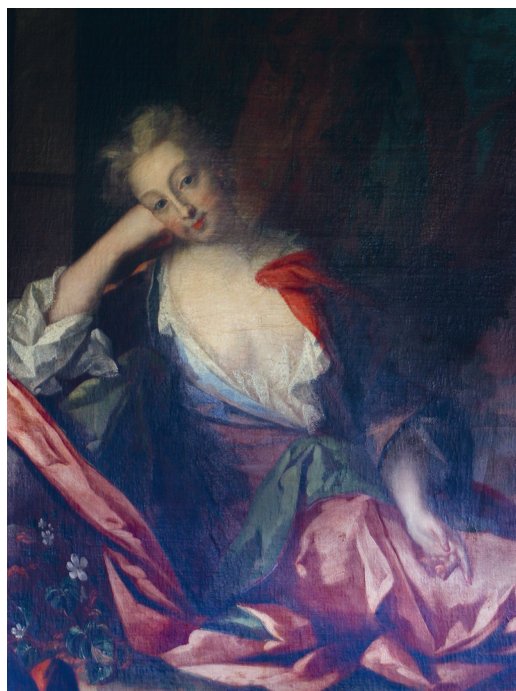
I brist på son kunde således Hesselbyholm även ha kvinnliga fideikommissarier, som fungerade som övergång mellan två manslinjer. Och Hesselbyholm är inte heller unikt, tvärtom. Även om manlig primogenitur förekommer i 90 % av de undersökta fideikommissbrev är det bara 25 % som har exklusiv manlig primogenitur. Här fanns dock en glidande skala. I ena änden av skalan hittar vi fall där den avlidne fideikommissariens äldsta dotter i brist på söner kunde gå in som fideikommissarie och fideikommisset då överfördes till hennes äldsta son. I den andra ytterligheten skulle samtliga sidomanslinjer tömmas ur. Det fick alltså inte finnas någon manlig ättling till stiftaren kvar innan en kvinna kunde tänkas tillträda.

Det fanns också fideikommiss med mer uttalat meritokratiska successionsordningar där den innevarande fideikommissarien skulle utse nästa fideikommissarie. Ofta skulle detta ske bland de egna barnen, som till exempel i Biby fideikommissbrev där fideikommisset skulle gå i rakt nedstigande linje, men "likväl lemnas hvarje Innehafvare frihet att bland flera egna Söner sjelf utnämna sin efterträdare och den han anser skickligast och mognast att förvalta egendomen".¹⁸

De otydliga skrivningarna i dessa fall, som till exempel att den innevarande fideikommissarien skulle utse den "dugligaste" eller den "skickligaste" medförde inte sällan rättstvister. Ett exempel på ett fideikommiss som gav upphov till en sådan tvist är det västmanländska fideikommisset Ferna och Bockhammar. Fideikommissstiftaren Jacob Ramsell var barnlös och hade själv byggt upp sin förmögenhet. Att låta arvet gå vidare på så lösa boliner som vem som fötts först tycks inte ha lockat, utan fideikommissarien skulle

bland sina söner utvälja den han skickligast finner. Har han ej söner, som skickliga äro, välje då någon af sina döttrar, såvida hon med en duglig man blifvit gift; dock bör son alltid gå framför dotter, där han ej genom oduglighet, oanständig lefnad och okynne sin förmånsrätt förverkat.¹⁹

Som förste fideikommissarie utsågs lagmannen Lars Fredrik Dahlson, som dock dog redan ett år efter tillträdet 1804. Innan han avled hade han utsett sin blott trettonårige son Jakob, som dock inte tycks ha varit uppgiften mogen, utan under större delen av sin korta levnad (han avled som 35-åring 1828) kom att stå under förmyndarskap, först under sin mor och senare under sin styvfar. Efter Jakobs död övergick fideikommisset till hans syster Karolina Fredrika, som han hade utsett till sin efterträdare 1819, under en period då han inte stod under förmyndarskap. Följden blev att fideikommisset i praktiken kom att disponeras av hennes make, greve von Hermansson.

Christina Piper (född Törnflycht) är den okrönte drottningen bland fideikommissstiftarna. Inte mindre än fem fideikommiss stiftade hon till barn och barnbarn. Hon är också en på många sätt typisk fideikommissstiftare. Själv oerhört framgångsrik stiftade hon fideikommiss för att förhindra att hennes efterlevande förslösade hennes livsverk. Målning av David von Krafft.

Detta blev startskottet för en långdragen, omfattande och på sin tid mycket omtalad rättsprocess som slutligen avgjordes i högsta domstolen 1833 (Bergman, Dackling, Planck & Ulväng 2022).

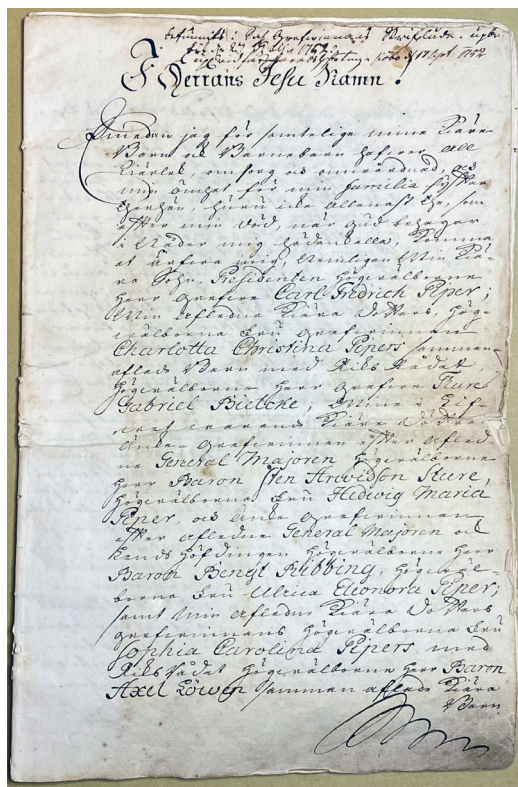
I en del fall tycks fideikommissstiftaren ha varit medveten om att tvister kunde uppstå vid arvskiftet och har därför i preventivt syfte skrivit in att den arvinge som bestred testamentet/fideikommissbrevet skulle bli arvlös. Som ett exempel kan nämnas Christina Piper, som stiftade ett antal stora fideikommiss 1747 (Dackling & Planck 2021). Hon hade varit en framgångsrik affärskvinna och köpt in stora godsinnahav. Själv av en nyadlad köpmannafamilj hade hon lyckats få sina döttrar ingifta i gamla adelsätter. Men svärsönerna

var uppenbart en besvikelse, och hennes fideikommissstiftande kan förmodligen ses som en garant för att svärsonerna inte skulle förlösa hennes förmögenhet. För att förebygga tvister garanterades samtliga ättlingar för all tid framåt en årlig ränta, men

Skulle någon klandra thenna min Disposition och såmedelst rubning therutinnan söka, tå niuta then för sin Person ej någon del ut mit afslinge, utan fallo then till thess Barn och Descendenter, wore en sådan barnlös, fallo thess del till thess Syskon; äro ej the eller theras Barn till tå fallo en sådan förwärdad del till mina andra Descendenter.²⁰

En grundläggande invändning mot fideikommiss är den orättvisa som finns inbyggd i konstruktionen. Förutom det rent juridiska, att en arvtagare ska förfoga över hela avkastningen, reser det också frågor kring hur stiftaren såg på sina övriga barn. Skulle dessa helt enkelt skickas ut från fideikommisset och klara sig på egen hand? Fideikommissbrevet visar tvärtom att frågan om försörjning för efterlevande och övriga barn var något som bekymrade stiftarna och att de på olika sätt försökte kompensera de åsidosatta. Kompensationerna och förmånerna handlar framför allt om en änkas försörjning och syskons försörjning eller utlösen, men kan även handla om stipendier till släktingar. Hur dessa kompensationer är utformade skiljer sig dock stort mellan fideikommissbrevet.

Den vanligaste typen av förmån riktade sig till innehavarens änka. I en del fall är änkans besittning stadgad i fideikommissbrevet, i andra att så kan ske om maken hade förordnat det. I många fall var änkeförmånen utformad ungefär som en morgongåva och kunde bestå i att änkan hade rätt att besitta hela eller del av fideikommisset under sin livstid. Det finns också fideikommissbrev som uttryckligen skriver att fideikommisset kunde ges som morgongåva.²¹ En följd av detta kunde bli att den egentliga fideikommissarien inte fick tillträde till fideikommisset. En bra illustration av detta är fideikommisset Johannishus

Christina Pipers fideikommissbrev från 1747. I detta förklarar hon att hon "efter noga öfverläggande beslutit att genom thenna Disposition ställa all min fasta egendom under ett oryggeligt Fidei Commiss".

(1712) som drevs av kvinnor under större delen av 1800-talet, trots att fideikommissurkunden inte tillåter kvinnliga fideikommissarier (Segerstråle 1981:123).²² I Johannishus fall har dessutom änkan gjort ett tillägg till fideikommissbrevet efter makens död 1715, vilket ytterligare stärkte änkans besittningsrätt. I andra fall kunde änkan ha rätt till avkastningen från fideikommisset, men fick inte befatta sig med förvaltningen.²³ Ytterligare en vanlig konstruktion var att änkan skulle besitta fideikommisset tills fideikommissarien uppnått en viss ålder eller så länge det fanns barn som behövde försörjning.²⁴

Med största sannolikhet är det underförstått att änkeförmånen även skulle täcka försörjning av eventuella barn. I en del

fideikommissbrev skrivs det uttryckligen ut. En änka efter en fideikommissarie på Fullerö skulle låta "sin aflidne mans efterlemnade barn såväl av giftet som af annat äktenskap /.../ njuta christelig och anständig uppföstran samt nödigt underhåll så länge de oförsörjda äro".²⁵

Det finns också förmåner som utgick till enbart fideikommissariens syskon. I många fall handlade det framförallt om omyndiga syskon men det förekommer också fall där ersättningen skulle utgå under syskonens hela livstid. Ibland ålades också fideikommissarien att ge sina syskon ett visst belopp när de gifte sig.²⁶ I vissa fall har stiftaren garanterat sig för att det också kunde vara en fideikommissarie som inte var bror till de egna barnen, som till exempel Claestorps fideikommiss:

Om fideikommissarien lemnar efter sig moderlösa döttrar, en eller flera, och fideikommisset ej tillträdes af dess egen manlige arfvinge, bör /.../ tillträdande fideikommissarien till dessa samfält så länge de äro oförsörjda årligen af fideikommissets reventer utbetala Sextusende daler Kopparmynt.²⁷

Christina Pipers fideikommiss utmärker sig genom att det i fideikommissbrevet slås fast att samtliga hennes bröstarvingar och deras ättlingar ska ha en årlig pension, i stället för till bara syskonskaran vid varje byte av fideikommissarie. Som ett resultat utbetalades det ännu på 1950-talet årligen 5 644 kronor till "Ärkehertiginnan Alice Habsburg af Österrike m.fl. descendenter till grevinnan Christina Piper" (Hansen 2006:5).

Utifrån fideikommissbrevens skrivningar går det att konstatera att det i många fall finns en medveten omsorg om såväl efterlevande änka som de barn som inte skulle komma i besittning av fideikommisset. Men det finns också många fideikommissbrev som helt saknar uppmaningar om att ta hand om de släktingar som inte skulle få tillgång till avkastningen från fideikommisset, liksom det finns fideikommissbrev där compensationerna bara

skulle utgå vid första arvskiftet, det vill säga när fideikommisset stiftades. Det leder till frågan hur stiftaren hade tänkt sig att syskon skulle klara sig, för man bör nog utgå från att de i de flesta fall likt Frans Jennings "unnar them lika mycket godt" och att fideikommisset där en individ får allt är den lösning man ser för att förhindra att ätten sjunker ner i fattigdom.²⁸ I flera fideikommissbrev uttrycks det också som en moralisk skyldighet för fideikommissarien att försörja sina syskon, som i exemplet Adelsnäs:

Ehuru det ej som en skyldighet kan åläggas någon Fidei Commissarie att af Fidei Commissets Revenue och Afkastning gifva något med sig åt sina syskon; Förmoda Wi dock Hvarje Fidei Commissarie äga emot dem det Kärliga och ömma Tänkessätt, att Fidei Commissarien, i synnerhet medan de äro omyndige och kunna hjälp och understöd tarfva, låter sig i möjligaste måtto om dem vårda.²⁹

De många gånger noggranna uppräkningsarna av vad som ingår i fideikommisset bör nog tolkas som att det finns mer i boet som inte räknats upp och därmed skulle fördelas som vanligt arv. Charles de Geer, som i fideikommissbrevet för Leufsta uppgav att allt i dödsboet skulle ingå i fideikommisset, var typiskt nog barnlös.³⁰

Sammanfattningsvis kan konstateras att de många gånger detaljerade och invecklade sätten att redovisa successionsordningarna i fideikommissbreven förmodligen är uttryck för en strävan och önskan att knyta sin ätt till ett stamhus. Nackdelen med att låta fideikommisset gå vidare via en kvinnolinje är naturligtvis att fideikommisset skulle gå över i en annan ätt. Några stiftare har dock förutsett detta, genom att villkora fideikommisskapet med att antingen ge företräde till kvinnliga ättlingar som gift sig med släktingar eller kräva att fideikommissarien tog stiftarens namn.

Villkor och krav i fideikommissbrev

Som visat kunde stiftaren genom den i fideikommissbrevet fastställda successionsordningen styra vem som skulle förvalta fideikommisset.

Risken fanns dock att den som var i turordning inte var lämplig. Några stiftare har som visats ovan hanterat detta genom att ge den innevarande fideikommissarien frihet att utse nästa fideikommissarie. I de fall där enda förutsättningen var att den tillträdande var äldste son kunde ju denne visa sig vara ”en slösare och elak hushållare och för en slät Conduite at han icke kan eller bör Possidera en så Considerabel egendom”.³¹ Ett sätt att gardera sig mot detta och skydda fideikommisset var att ställa upp villkor, och om dessa inte uppfylldes skulle fideikommisset gå förlorat.

Omfattningen av villkoren skiljer sig stort mellan fideikommissbreven. Ofta ställs inga uttalade krav mer än att fideikommissarien måste uppvisa ”gudsfruktan, dygd och skicklighet”, men det finns också fall där större delen av fideikommissbrevet utgörs av detaljerade krav och instruktioner. Bland de senare utmärker sig det lilla fideikommisset Hyby i Skåne, som har med nästan samtliga villkor som har identifierats i fideikommissbreven.

Villkoren kan delas in i absoluta (mätbara) och relativa (godtyckliga), där de absoluta villkoren är av typen att fideikommissarien ska ha en viss ålder eller förväntas ta sig ett visst namn. Ett exempel på ett relativt och därmed mer värdebetonat villkor är att fideikommissarien ej ”ett liderligt och för sitt fädernesland oanständigt uppförande lefwa”.³²

Det vanligaste villkoret var att den tillträdande fideikommissarien måste gifta sig adligt. Det drabbade den unge Fredrik Bonde som förälskat sig i engelskan Ida Marryatt. Hon hade fina anor, men var inte adlig och resultatet blev att Fredriks bror Carl istället fick tillträda fideikommisset Trolleholm och lägga Trolle till namnet. Det gick dock ingen större nöd på Fredrik Bonde, han hade fem ytterligare fideikommiss från den bondeska ätten att vänta. Oftast var det dock kvinnor som måste gifta sig adligt för att komma ifråga som fideikommissarier.

Villkoret att gifta sig adligt kan tolkas på två sätt. Det första gäller jordnaturen. Eftersom

fideikommiss företrädesvis var en adlig institution och fideikommiss således oftast stiftades på frälsejord, kan man tänka sig att det fanns en oro för att jord genom fideikommisset skulle övergå i ofrälse händer. Den andra – troligare – tolkningen är att det helt enkelt handlar om en börsaristokratisk hållning, vilket är intressant med tanke på att fideikommiss var en företeelse som mest stiftades av nyadlade och lågadel. Visst kan man ana en viss yverborehet när den ofrälse kornetten Johan Nyman 1778 i det till dotterdottersonen Carl Alexander Stuart stiftade fideikommisset Vallby för säkerhets skull lade till kvinnlig arvsföljd, men att eventuell kvinnlig fideikommissarie ”uti Adeligt gifte framföre annat må träda”.³³

Det är också vanligt att det finns krav på att fideikommissarien ska lägga stiftarens namn till sitt eget, som i fallet med den ovannämnda Carl Bonde. Det här gällde i synnerhet fideikommiss där den första fideikommissarien var en kvinna eller där stiftaren inte själv hade några barn. Det var detta som var fallet med de trolleska fideikommissen. Fredrik Trolle stiftade fideikommiss till sina döttrar, men den som övertog fideikommisset måste lägga till Trolle till namnet. Att här finns en idé om att koppla en ätt till ett visst gods belyses extra tydligt av att även själva egendomarna som blev fideikommiss fick namn efter stiftaren: Eriksholm blev Trolleholm, Värpinge blev Trolleberg, Näs blev Trolleås och Ludgonäs blev Trollesund.³⁴

Ett annat tydligt exempel på strävan att koppla ihop fideikommisset med ätten är Hörningsholms och Toftaholms fideikommiss som stiftades av Nils Bonde och hustrun Magdalena Elisabeth von Dreijern. Hörningsholm stiftades till deras äldste son och Toftaholm till den andre sonen. Om någon av dem inte fick någon son skulle fideikommisset gå till den andre brodern, men ”i fall de begge utan manliga bröstarfvingar fränfalla skulle, då tillträder det på samma sätt och villkor en af våra söners döttrar, som efter Guds försyn träder i äktenskap med en man, som Bondefamiliens namn och sköld förer”.³⁵

Ännu tydligare blev namnets betydelse i det fall ingen av sönerna fick någon arvinge. I så fall skulle Toftaholm tillfalla systern Catharina Bonde och "som hennes söner intet lära hafva Bondenamn och sköld, så faller det till en af dess döttrar, som i äktenskap träder med en man, som Bondefamiljens namn och sköld förer".³⁶ Dottersönerna skulle alltså inte kunna tillträda fideikommisset över huvud taget.

I flera fall där det finns krav att ta stiftarens namn handlar det om nyadlade ätter, där det fanns risk för att namnet annars skulle försvinna. Ett exempel på detta är Johan von Brehmer på Hyby fideikommiss i Skåne. Hans far hade adlats 1705 och när Johan 1754 gjorde Hyby till fideikommiss var han den ende mannen med namnet. I Öjareds fideikommissbrev är detta uttalat, där stiftaren Elsa Adlerstierna, gift Tham, önskar att de som tillträdde fideikommisset

både af manliga, och så många af quinliga släkten, hvilka sjelfva äro adeliga personer tillika alltid frammanföre deras eget Adels och Riddernamn antaga mitt Adeliga namn af Adlerstierna; hälst Adlerstiernska släkten å manssidan nu är utslocknad.³⁷

Skrifningar som att fideikommissarien måste gifta sig adligt, frälse eller innanför sitt stånd är absoluta. Antingen var den tilltänkta adlig eller inte. I andra fall kunde formuleringen i stället vara att fideikommissarien måste göra "ett anständigt gifte", vilket lämnade mer öppet för tolkning.³⁸ Även en formulering om att fideikommissarien inte fick "nedsänka sig till lågheten at välja till hustru en vanfrägdad eller någon ibland lägsta populacen, hans stånd och släkt menlig person, utan upfostran, ärbarhet och höfsade seder" kunde läsas välvilligt och tillåta en ofrälse maka.³⁹

Ålder har redan nämnts som ett av de absoluta villkoren. Vilken ålder där fideikommissarien ansågs lämplig att tillträda varierar från 20 år till 28 år.⁴⁰ Till de övriga av den här kategorin kan läggas sådant som att fideikommissarien måste vara lutheran eller inte fick ha begått något brott.⁴¹ Även här finns mer

relativa formuleringar som att fideikommissarien inte får förfalla till "wanhederliga gierningar" eller "vara vanartade och inte vilja beflita sig om Gudsfruktan, dygd och ära och ett anständigt lefverne och upförande".⁴² Det finns också fideikommissstiftare som garderade sig mot att fideikommisset genom skrifningar om att fideikommissarien inte fick vara "afvita, svagsint och vanvettig".⁴³ Ytterligare exempel på absoluta villkor är att fideikommissarien måste vara bosatt i Sverige eller inte fick vara "någon som tjenar fäderneslandets fiender".⁴⁴

Några fideikommissbrev har också utförliga instruktioner om vilken uppföstran och utbildning fideikommissarien skulle genomgå. Som exempel kan nämnas Hyby (1753) och Fiholm (1779).⁴⁵ Båda har detaljerade instruktioner, men skiljer sig på så sätt att Hyby fideikommissbrev framförallt fokuserar på att fideikommissarien ska "göra sig skicklig genom studier och nyttja vetenskapen" och detaljerat går igenom vilka utbildningar, resor och tjänster fideikommissarien ska genomgå.⁴⁶ Fiholms fideikommissarie ska däremot "få en rask krop en upphöjd snab siäl och et godt hjerta". Hur detta ska uppnås finns det detaljerade beskrifningar av. Bland annat ska den tillträdande fideikommissarien vistas i fria luften, "skiljes ifrån det wackra Könets, ofta för veka umgänge" samt lära sig "dansa, fäckta, woltigera och Rida". Sympatiskt är att "honom bör inpräglas likheten af Menniskjor och att ingen annan olikhet gifs, än then som till deras blygd, deras egen svaghet åstadkommer".⁴⁷

Ett inte ovanligt krav på fideikommissarien är att denne ska underhålla gravar. I Vegersbergs fideikommissbrev kan man till exempel läsa att fideikommissarien

efter bægges wår död wara plicktig att igenmura wår graf och där, i fall han förfölle, åter reparera: försummas det, erlägge Femtio Riksd:r til de fatige i Socknen och Femtio til den ärlige man, som derpå tala täckes.⁴⁸

Olika föreskrifter om underhåll till fattiga förekommer i flera fideikommissbrev. Fidei-

kommissarierna till Sjösa och Häringe ålades att årligen utgiva 2 000 daler kopparmynt, vilka ”utdelas hvarthalt år till the fattiga och nödlidande ther Fidei Comisset är belägit hvarvid iakttages at siuka och sängliggande samt gale och orklösa blifva underhåldne”.⁴⁹ Det kan också finnas villkor om att underhålla kyrkor, hospital, sjukstugor och skolor (eller stå för lärarlön).⁵⁰ En annan föreskrift kan vara att hålla spannmålsmagasin i händelse av missväxt.⁵¹

De olika villkoren och kraven speglar en såväl börsaristokratisk som patriarkal ideologi. Det tydligaste uttrycket för börsaristokrati är kraven på fideikommissarien som måste gifta sig adligt. Att fideikommisset, och därmed ätten, skulle fortsätta vara adlig tycks ha varit en viktig princip. Samtidigt tyder kraven på utbildning och uppfostran på en tankevärld där adelskap i sig inte bar på dygd, utan att den måste erövras. Likaså förbehållen att den som av olika skäl bedömdes olämplig som fideikommissarie kunde förbigås i successionsordningen. Den patriarkala ideologin visar sig på två sätt. Dels i den bokstavliga meningen, där stiftaren tar rollen som far även för kommande generationer, dels mer strukturellt, i föreskrifterna om skolor och omsorg om fattiga.

*”Fidei Commissum ägnat åt en den sanna friheten, äran och dygden Älskande medborgare.”*⁵² Vad var det för värld de som stiftade fideikommiss befann sig i? Vad såg de framför sig? Vad är det som drev dem att stifta fideikommiss? Fideikommissen dök upp under den tid när synen på arv, släkt och egendom var stadd i förvandling. En ny syn på individualism och individuell egendom förenades med en ny syn på släkt som gick från bilateral till unilineär. Fideikommissen, där en ättling förfogar över hela egendomen och den ska ärvas i rakt nedstigande led kan ses som en manifestation av det nya tankegodset. Men fideikommissstiftarna agerade också som individer, och i de individuellt formulerade urkunderna framträder fler nyanser. Även om det övergripande syftet

var att hålla ihop egendomen och därmed garantera ättens fortbestånd fanns det flera saker som bekymrade stiftarna.

I sin studie av förändringar i den adliga ideologin under 1600-talet, menar Peter Englund att det börsaristokratiska elementet i ideologin övergick i en individualistisk och meritokratisk riktning (Englund 2002:221f). Just här uppvisar fideikommissbrevens en intressant konflikt. För att kunna stifta ett fideikommiss behövde man vara förmögen, eftersom fideikommiss bara kunde stiftas på jord man köpt. Stiftaren själv var således med stor sannolikhet en högst duglig individ, och i många fall dessutom relativt nyadlad. Att stifta ett fideikommiss – och på så sätt göra sig odödlig – blev ett storstilat sätt att kröna sin karriär. Men samtidigt som fideikommissbrevens belyser stiftarens dygd och duglighet, framträder en stor oro för att de efterkommande generationerna inte ska besitta samma duglighet. I urkunden till fideikommisset Segersjö sammanfattar Josias Cederhielm dilemmat:

Fåfängt vore att bereda mina Efterkommandes väl genom annat än deras eget wett, deras egen dygd. Men som en därtill ärfoderlig uppfostran kräver någon slags förmögenhet, sådant äfven behöfves för att afhålla den slags frestelse för hvilken torftigheter ofta är blottställd; Slösagtighet äfven ofta danas genom lätta penningtillgångar och försträck af långifvare, hvilka uti fastighetens försäljande företänka sin skadelöshet;⁵³

Visserligen är vett och dygd egentligen det enda man behövde, men en liten förmögenhet var inte fel, både för uppfostran och för att man skulle hålla sig från ”torftigheter”. Men lika illa kan det gå för den som fått alltför mycket pengar i handen. Bäst är således att binda upp förmögenheten i ett fideikommiss, där arvtagaren bara kunde spendera överskottet, inte hela arvet.⁵⁴

Det går att tolka det accelererande fideikommissstiftandet mot slutet av 1700-talet som att adeln upplevde ett hot från andra samhällsgrupper och därmed ville se till att

konservera jord inom ståndet. Men fideikommissbrevens många villkor och krav pekar också mot att det upplevda hotet kom inifrån. Det fanns en oro för att efterkommande inte skulle kunna förvalta arvet och genom att stifta ett fideikommiss med klart uttalade krav på arvingarna skulle stiftaren kunna styra ättlingarna in i framtiden.

En oundviklig fundering är hur lång framtid fideikommissstiftarna såg framför sig, det vill säga om de verkligen var medvetna om fideikommissens eviga karaktär. Det tycks ha funnits en insikt om att det första arvskiftet kunde bli komplicerat, men de framtida skiftena tycks ha uppfattats som okomplicerade. Likaså kan de vanligt förekommande compensationerna till syskonen i den första årskullen men inte till de kommande uppfattas som aningslösa inför att även framtida generationer skulle ha flera barn. Inte heller tycks stiftarna ha haft en tanke på att känslor av orättvisa och sorg över att ha blivit försmådd riskerade att återkomma i varje generation. Även de ibland detaljerade instruktionerna för uppfostran och utbildning tyder på att tankehorisonten kanske bara sträckte sig över några få generationer.

Fideikommiss kan sägas utgöra ett slags återvändsgränd i moderniseringsprocessen. Även om de när de dök upp representerade en ny syn på släkt och ägande, blev de snart hopplöst föråldrade eftersom de knöt enorma ekonomiska värden till en individ, vars enda merit var att ha blivit född som förste son i en syskonskara. Fideikommissbrevet blir ett titthål in i en tankevärld under ett pågående paradigmskifte. Fideikommiss kan således ses både som någonting mycket modernt i sin tid och som en svanesång för en adel vars maktställning snart skulle undergrävas av andra grupper.

Brita Planck, FD

Institutionen för historiska studier
Göteborgs universitet

Nyckelord: adel, fideikommiss, ideologi

Noter

- 1 Artikeln är en del av forskningsprojektet *Att konservera godsen vid släkten. Fideikommiss i Sverige under 400 år*. Citatet i rubriken är hämtat ur Sjösa fideikommissbrev (1770, FU 1914).
- 2 Hesselbyholm (1796, FU 1914).
- 3 Det var dock tillåtet att stifta lösöresfideikommiss till 1930.
- 4 I Sverige var fideikommiss en rent privaträttslig företeelse, vilket gör att det inte finns några register över dem. Ett syfte med forskningsprojektet är att hitta och katalogisera hittills okända fideikommiss. I skrivande stund har 286 fideikommiss identifierats och till 196 av dessa har något slags urkund hittats.
- 5 Till skillnad från i Danmark, där varje fideikommiss måste ha kungligt tillstånd (Erichsen & Tamm 2014:23f).
- 6 <https://portal.research.lu.se/sv/projects/att-konservera-godsen-vid-sl%C3%A4kten-fideikommiss-i-sverige-under-400-år>
- 7 <https://www.svenskaherrgardar.se/>
- 8 Ett undantag som kan nämnas är Råbelöv (1763, FU 1914) som tillät såväl manlig som kvinnlig arvsföljd.
- 9 Till exempel Herman Petersen (Erstavik 1765, FU 1915) och Thomas Plomgren (Måstena 1753, FU 1914).
- 10 I några fall är fideikommissbrevet utformade som gåvobrev, men funktionen är densamma.
- 11 Riksarkivet (RA), *Sakkunnig ang ändring i gällande bestämmelser om fideikommiss 1914–1919* (FU 1914) och Fideikommissutredningen 1952–1959 (FU 1952).
- 12 Samtliga av de fideikommissprojektet har identifierat finns förtecknade i databasen *Sveriges herrgårdar* <https://www.svenskaherrgardar.se/>. Att ett fideikommiss är identifierat är dock inte detsamma som att fideikommissbrevet, det vill säga urkunden till fideikommisset har hittats.
- 13 Skånelaholm (1753, FU 1914).
- 14 Trolleska fideikommissbrevet (1755, FU 1914). Liknande i t.ex. Petersborg (1750, FU 1914) och Stora Dala (1729, GH EXIA:7).
- 15 Runsa (1753, FU 1914).
- 16 Sven Liljencrantz fideikommissbrev innehåller egentligen två fideikommiss, Hesselbyholm och Heby. Efter sonen skulle dessa

- inte få innehas av samma individ. Således fick två av brorsönerna var sitt fideikommiss medan den tredje blev utan.
- 17 Hesselbyholm (1796, FU 1914).
 - 18 Biby (1804, FU 1914). Liknande i t.ex. Eriksberg (1778, FU 1914).
 - 19 Ferna (1789, FU 1914).
 - 20 Christina Piper (1747, FU 1914). Liknande i t.ex. Odensviholm (1699, FU 1914), Engelholm (1728, FU 1914) och Broxvik (1796, GH EXIBA:84).
 - 21 T.ex. Barsebäck (1767, FU 1914) och Svens-
torp (1743, FU 1914).
 - 22 Johannishus (1712, FU 1914).
 - 23 T.ex. Fåleberg (1797, FU 1914).
 - 24 T.ex. Hacksta (1758, FU 1914) och Landsjö
(1794, FU 1914).
 - 25 Fullerö (1739, FU 1914).
 - 26 T.ex. Vapnö (1754, FU 1952).
 - 27 Beloppet minskades till hälften om fidei-
kommissarien själv skulle dö och lämna efter
sig änka eller omyndiga döttrar. Claestorp
(1776, FU 1914). Liknande i Östanå (1800,
FU 1914).
 - 28 Skånelaholm (1753, FU 1914).
 - 29 Adelsnäs (1781, FU 1914). Liknande i Boo
(1735, FU 1914), Bystad (1778, FU 1914),
och Landsjö (1794, FU 1914).
 - 30 Leufsta (1730, FU 1914).
 - 31 Vapnö (1754, FU 1952).
 - 32 Bona (1740, FU 1914).
 - 33 Vallby (1778, FU 1914).
 - 34 Se t.ex. också Ruuthsbo (1780, FU 1914) ti-
digare Gundralöv och Thamstorp (1768, FU
1914) tidigare Brandstorp.
 - 35 Toftaholm (1756, FU 1914).
 - 36 Toftaholm (1756, FU 1914).
 - 37 Öjared (1768, FU 1914).
 - 38 T.ex. Biby (1804, FU 1914), Sidö (1749, FU
1914) och Västana (1756, FU 1914).
 - 39 Hässelbyholm (1796, FU 1914).
 - 40 T.ex. Fiholm (1779, FU 1914) 20 år, Hyllinge
(1782, FU 1914) 24 år, Hacksta (1758,
FU 1914) 25 år och Broxvik (1796, GH
EXIBA:84) 28 år.
 - 41 Krav på lutheran t.ex. Axmar (1805, FU 1914),
Skånelaholm (1753, FU 1914) och Ålhult
(1753, FU 1914), inte ha begått brott t.ex. Biby
(1804, FU 1914), Geddeholm (1746, FU 1914)
och Ålhult (1753, FU 1914)
 - 42 Fiholm (1779, FU 1914) och Rungarn (1738,
FU 1914).
 - 43 Biby (1894, FU 1914), liknande i Fiholm
(1779, FU 1914).
 - 44 Axmar (1805, FU 1914) och Hyby (1754, FU
1914).
 - 45 Se även t.ex. de trolleska fideikommissbrev
(1755, FU 1914).
 - 46 Hyby (1754, FU 1914).
 - 47 Fiholm (1779, FU 1914).
 - 48 Vegersberg (1782, FU 1914). Likande i t.ex.
Geddeholm (1746, FU 1914), Gripenberg
(1797, FU 1914), Fiholm (1779, FU 1914)
och Noor i Bro (1773, FU 1914).
 - 49 Sjösa och Häringe (1770, FU 1914). Lik-
nande i tex. Boo (1735, FU 1914).
 - 50 T.ex. Wapnö (1754, FU 1952) och Barsebäck
(1767, FU 1914).
 - 51 T.ex. Landsjö (1794, FU 1914) och Biby
(1804, FU 1914).
 - 52 Fiholm (1779, FU 1914). En kopparplåt med
den inskriptionen i förgyllda bokstäver skulle
finnas på corps de logiet. Varje år en sådan sak-
nades skulle innehavaren böta 100 rd, hälften
till åklagaren och hälften till socknens fattiga.
 - 53 Segersjö (1792, FU 1914).
 - 54 Den alltid stridbare Josias Cederhielm ut-
vecklade tankarna kring adelskap och fidei-
kommiss i *Extra Posten* 1793, ss. 87, 113, 218
och 286.

Referenser

Källor

Riksarkivet, Stockholm

Sakkunnig ang ändring i gällande bestämmelser
om fideikommiss 1914–1919 volym 1–5 (FU
1914)

Fideikommissutredningen 1952–1959, volym 6
(FU 1952)

Svea Hovrätts huvudarkiv (SH)

Adliga bouppteckningar E IXb

Göta Hovrätts huvudarkiv (GH)

Bouppteckningar, testamenten och arvskiften
EIXa

Databaser

Sveriges Herrgårdar, www.svenskaherrgardar.se

Svenska tidningar, <https://tidningar.kb.se>

Extra Posten, Stockholm

Litteratur

- Bedoire, Fredric 2000: ”Til sin Families Heder och Conservation” eller ”then flytande nytan”. I: Johansson, Britt-Inger och Lovén, Christian (red.): *Byggnader och betydelser*. Stockholm: Arkitektur.
- Bergman, C. Gunnar 1918: *Testamentet i 1600-talets rättsbildning*. Lund: Gleerups.
- Bergman, Magnus & Dackling, Martin 2023: Between deplorable anachronism and valuable heritage. The persistence of the Swedish fideikommiss institution, 1810–1964. *Scandinavian Journal of History* nr 49. <https://doi.org/10.1080/03468755.2023.2206409>
- Bergman, Magnus, Dackling, Martin, Planck, Brita, Ulväng, Göran 2022: Fideikommissens uppgång och fall – exemplet Färna bruk. *Bergslagshistoria* Årgång/årsbok 34.
- Dackling, Martin & Planck, Brita 2021: Att styra från andra sidan graven: Christina Pipers fideikommiss. I: Gröndahl, Mia & Rietz, Helena (red.): *Makt och skaparkraft: en antologi om den makalösa Christina Piper*. Borby: Gröndahl & Rietz.
- Elgenstierna, Gustaf (red.) 1925–1936: *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*. Stockholm: Norstedts.
- Englund, Peter 2020: *Det hotade huset: adliga föreställningar om samhället under stormakts-tiden*. Stockholm: Atlantis.
- Erichsen, John & Tamm, Ditlev 2014: *Grever, baroner og husmænd: opgøret med de store danske godser 1919*. København: Gyldendals.
- Goody, Jack (red.) 1976: *Family and inheritance: rural society in western Europe, 1200–1800*. Cambridge.
- Hansen, Kenth 2006: Skånska fideikommiss 2: Studie av de skånska fideikommissens bildande 1725–1800. I: *Ale* nr 2. <https://lup.lub.lu.se/search/ws/files/4925463/4643570.pdf>
- Horn, Vivi 1928: *Herrarna till Runsa: några drag ur släkten Ankarcronas historia*. Stockholm: Hökerbergs.
- Ilmakunnas, Johanna 2012: *Ett ståndsmässigt liv: familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Stockholm: Atlantis.
- Iuul, Stig 1934: *Fideikommissarisk substitution*. Kjøbenhavn.
- Jägerskiöld, Stig 1963: Farväl till fideikommissen? I: *Fornvännen* nr 58. <http://urn.kb.se/resolve?urn=nbn:se:raa:diva-656>
- Landahl, Sten (red.) 1911: *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719. D. 18, 1751–1752*. Stockholm.
- Modéer, Kjell Å. 1984: Fideikommissinstitutet i svensk rätt: en rättshistorisk skiss. I: *Land skall med lag byggas : II : nio rättshistoriska uppsatser*. Lund: Juridiska föreningen.
- Myrdal, Janken 2007: Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket I: *Historisk tidskrift* nr 3.
- Norrby, Göran 2005: *Adel i förvandling: adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle*. Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Planck, Brita & Steinrud, Marie 2017: Eliters privata brev som mikrohistorisk källa. I: *Historisk tidskrift* nr 3.
- Rundquist, Angela 1989: *Blått blod och liljevita händer: en etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Sabeau, David Warren, Teuscher, Simon & Mathieu, Jon (red.) 2007: *Kinship in Europe: approaches to long-term developments (1300–1900)*. New York.
- Segerstråle, Nils 1981: *Svenska fideikommiss*. Stockholm: AWE/Geber.
- Spring, Eileen 1993: *Law, land, & family*. University of North Carolina Press.
- Steinrud, Marie 2019: The politics of presence: Place making among the Swedish iron producers in the county of Västmanland c. 1750–1850. I: *Virtus* nr 26.
- Trolle Önnersfors, Elsa 2010: *Justitia et prudentia: rättsbildning genom rättstillämpning – Svea hovrätt och testamentsmålen 1640–1690*. Juridiska fakulteten, Lunds universitet.
- Winberg, Christer 1985: *Grenverket: studier rörande jord, släktskapssystem och ståndprivilegier*. Institutet för rättshistorisk forskning, Stockholms universitet.
- Ågren, Maria 2009: *Domestic secrets: women and property in Sweden, 1600–1857*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, N.C.

SUMMARY

“Virtue, honour and fear of God”
 – aristocratic ideology in Swedish fideicommiss deeds 1686–1810

The establishment of fideicommiss (entail, fee tail) was only allowed in Sweden between 1686 and 1810 and during this period approximately 300 fideicommiss were established. Inspired by European legislation, it was primarily a noble phenomenon. The motive was to prevent the property from being split up.

A fideicommiss was established through a deed, a performative will which, by designating a certain property as a fideicommiss, exempted the property from the usual rules of inheritance. A central part of the deed was the order of succession, i.e. how the property was to be inherited in future generations. But many deeds contain much more, for example the founder could set a number of conditions for the successor.

In this paper the focus is on the conditions and the ideology the deeds express. The result shows an interesting conflict between a meritocratic and an aristocratic ideology. The founders were often successful businessmen, as fideicommiss could only be established on purchased land. But founders were obviously worried that the successors would not be as capable. Thus, the conditions had an aristocratic character, where the most common was that the successor had to marry noble.

Keywords: entail, fideicommissum, ideology, nobility